

HAZAR HAVZASI'NDA ENERJİ DİPLOMASİSİ

Energy Diplomacy in the Caspian Basin

Aslıhan P. TURAN*

Özet:

Enerji devletlerin dış politikalarında belirleyici faktörlerden biridir. Orta Doğu'nun istikrarsız yapısı, devletleri, enerji ihtiyacını karşılamak üzere zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan Hazar Havzası'na yönlendirmiştir. Devletlerin ekonomik büyümelerinde ve refah seviyesini arttırmalarında önemi bir rol oynayan enerjinin güvenliğinin sağlanmasında ve nakil hatlarının inşasında devletlerarasında nüfuz mücadeleleri yaşanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Hazar Havzası'nın jeopolitiğini ve enerji güvenliğini, nüfuz mücadeleleri ışığında incelemek ve enerji kaynaklarının devletlerin siyasal ve ekonomik kalkınmalarındaki etkisini araştırmaktır.

Anahtar Sözcükler: Hazar, enerji, güvenlik, enerji nakil hatları, nüfuz mücadelesi

Abstract:

Energy is a determinant factor of foreign policy. Instabilities in the Middle East have oriented states to the Caspian Basin, rich on petrol and natural gas resources, to provide their energy needs. Playing an important role for economic growth and prosperity, security of energy and construction of pipelines, are emerging international struggle for influence. The aim of this article is to analyze the geopolitics of Caspian Basin and the energy security with struggles of influence and to discover how the energy effects political and economic development.

Keywords: Caspian, energy, security, pipelines, struggle of influence

* Paris 1 Sorbonne Üniversitesi, Avrupa Birliği Hukuku Yüksek Lisans Mezunlu.

GİRİŞ

Günümüz uluslararası ilişkiler sisteminde enerji, para ve güç kaynağı olarak algılanmaktadır. Seyrekleşen enerji kaynaklarının tedariki devletlerin dış politikalarını belirleyen temel jeostratejik koz haline gelmiştir.¹ Enerji üretim alanları Kuzey ve Orta Amerika, Orta Doğu, Rusya, Kafkasya, Hazar ve Orta Asya iken, tüketim alanları Kuzey Amerika, Avrupa, Japonya ve Uzak Doğu ülkeleridir. Kaynaklar sınırlı, tüketim artma eğilimi gösterirken, enerji politikalarında asıl sorunu kaynakların hangi devletler tarafından denetleneceği, yani enerji gelirinin hangi yöntemlerle ve hangi oranlarda paylaşılacağı teşkil etmektedir.²

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla sona eren Soğuk Savaş'ın ardından, devletlerarasındaki mücadele ideolojik olmaktan çıkmış ve ekonomik rekabete dönüşmüştür. Bu rekabette ön plana çıkan temel unsur enerji unsurudur. Enerji kaynakları açısından ise Kafkaslar ve Orta Asya, Orta Doğu'dan sonra büyük güçlerin gözünde son derece önemli bir konuma yerleşmiş bulunmaktadır. Gerek enerji kaynaklarının üretimi gerekse nakil hatları projeleri, bölgesel devletler ve enerji talebindeki küresel devletlerarasında önemli bir rekabet aracı haline gelmiştir. Bu rekabetin en yoğun olarak yaşandığı Hazar bölgesinin önümüzdeki 20 yıl içinde ham petrol dış satım potansiyelinin hızla artacağı düşünüldüğünde, enerji ihtiyacı her geçen gün artan devletlerin, dikkatlerini Hazar bölgesine çevirmelerinin sebebi anlaşılmaktadır.³

Hazar bölgesi 19. Yüzyılın ortalarından beri enerji ticaretinde önemli bir rol oynamaktadır. Bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, Hazar havzasında bulunan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan yabancı yatırımcılar için çekici bir adres olmuştur. Hazar bölgesinde SSCB'nin

¹ Michael T. Klare, "Géostratégie de l'Energie," *The Nation*, 7 Mayıs 2008.

² Çağrı Kürşat Yüce, "SSCB Sonrası Hazar Bölgesinde Enerji Mücadelesi ve Türkiye, Enerji Stratejileri," Erişim tarihi 30 Mart 2005, <http://www.turksam.org/tr/a307.html>.

³ Örgen Uğurlu, "Çevresel Güvenlik Bağlamında Uluslararası Enerji Politikalarında Türkiye'nin Yeri ve Önemi," içinde *Bölgesel Politikalar* ed. Hasret Çomak, 176.

dağılmasının ardından yeni devletlerin ortaya çıkması ve dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli bir oranına sahip olmaları, hem komşu devletlerin hem de enerji arzına ihtiyaç duyan büyük ekonomilerin ilgisini hazar bölgesine ve Orta Asya'ya çekmiştir. Bölgede rekabet halinde olan ülkeler, başta Rusya ve Amerika olmak üzere, İran, Türkiye ve Çin'dir. Ülkeler arasındaki bu etkinlik mücadelesi "Büyük Yeni Oyun" olarak adlandırılmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde ekonomik çıkarların önem kazanması sebebiyle, çok uluslu şirketler de devletler kadar dış politikada belirleyici bir role sahip olmaya başlamışlardır. Dolayısıyla enerji sektöründeki rekabette gerek kamu şirketleri, gerekse özel şirketler arasında ve hatta devletlerle şirketler arasında rekabet ortamı oluşmaktadır. Enerji nakil hatlarının şirketler tarafından inşa edildiği göz önünde bulundurulduğunda, kimi zaman şirketlerin devletlerden daha aktif olabildikleri görülebilmektedir. Devletlerin ve çok uluslu şirketlerin, yürüttükleri enerji politikalarında üç ana hedef göze çarpmaktadır: enerji kaynaklarının güvenliğinin, enerjinin ulaşım güvenliğinin ve fiyat istikrarının sağlanması. Bunların yanı sıra, kullanılmak istenen enerjinin düşük maliyetle elde edilmesi ve talep edilen miktarla kalitede pazarlara ulaştırılması hedeflenmektedir.

Enerji kaynakları, üretimi ve taşınması, dış politika davranışlarında rekabete yol açmaktadır, ancak aynı zamanda yeni işbirliği perspektifleri de sunmaktadır. Bu çerçevede, enerji her hal ve şartta devletler için bir güç ve istikrar unsuru olabilir mi? Ya da etnik çatışmaları, silahlanma yarışını veya siyasal istikrarsızlıkları körükleyici bir etki yapabilir mi? Bu sorulara cevap ararken, Hazar bölgesi göz önünde bulundurularak enerji güvenliği ve Hazar'ın statüsü tartışmaları ile nüfuz mücadeleleri ele alındıktan sonra; enerjinin devletlerin siyasal ve ekonomik kalkınmalarında oynadıkları rol, geçiş ülkesi konumundaki Türkiye ve kaynak sahibi Azerbaycan üzerinden incelenecektir.

1. HAZAR'DA ENERJİ POLİTİKALARI

Enerji arzının çeşitliliğinin sağlanması enerji stratejilerinin merkezini oluşturmaktadır. Enerji kaynaklarına sahip olan ve üreten devletler, ekonomik kalkınmalarını sağlamak için alıcı çeşitliliği ararken, enerji ithalatçısı devletler de kaynak çeşitliliği peşine düşmektedirler. Bu sayede devletler, enerji güvenliklerini sağlamaktadırlar. Herhangi bir ekonomik ve siyasi kriz döneminde, tüketiciler enerji yokluğuyla karşılaşmamakta; tek bir tüketiciye bağlı kalmayan üreticiler de enerjiden gelir elde etmeye devam edebilmektedir. Hazar'daki enerji politikaları, yani üretim ve dağıtım faaliyetleri, hem bölgenin zengin enerji kaynaklarına sahip devletler, hem bölgesel güçler, hem de küresel güçler tarafından, rekabet ve işbirlikleri çerçevesinde belirlenmektedir.

Günümüzde, diplomaside ekonomik olgular büyük önem kazanmış bulunmaktadır. Dış politika artık sadece barış ve güvenliğin korunmasıyla değil, refahın sağlanmasıyla da ilgilidir. Unutulmamalıdır ki barışın korunması ile ekonomik ve sosyal amaçların gerçekleştirilmesi birbirleriyle bağlantılı öğelerdir.⁴ Dünya çapında kaynakların kullanılması, çevrenin korunması gibi konularda devletlerarasında işbirliği olanakları giderek artmaktadır. Bu da devletlerin birbirlerine git gide daha bağımlı hale geldiklerinin bir göstergesidir.⁵ Diplomaside siyaset kadar ekonominin de önemli hale gelmesi sonucunda, dış politikada aktör çeşitliliği de artmıştır. Enerji diplomasisini göz önünde bulundurduğumuzda karşımıza çıkan, belki de devletlerden daha çok etkiye sahip, çok uluslu şirketlerdir. Ekonomik güçleri ve uluslar arası bağlantıları sayesinde, sadece ticari anlamda değil, devletlerin siyasi statüleri ve hatta iç işlerindeki gelişmeler üzerinde, devletlerden daha fazla rol oynadıklarını söylememiz mümkündür.⁶

⁴ Hüner Tuncer, *Diplomasinin Evrimi: Gizli Diplomasiden Küresel Diplomasiye* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 95.

⁵ Tuncer, *Diplomasinin Evrimi*, 138.

⁶ Tuncer, *Diplomasinin Evrimi*, 145.

1.1. Enerji Güvenliği ve Hazar

1.1.1. Enerji Güvenliği

Devletler artık endüstri, taşıma ve askeri operasyonlar gibi temel aktivitelerinde, enerjiye tamamen bağımlı hale gelmişlerdir. 1973'te Arap-İsrail savaşları sonrasında petrol krizi, enerji politikalarında, arz güvenliğinin önemini gözler önüne sermiştir. Avrupa Komisyonu, enerji güvenliğini şu şekilde açıklamaktadır: “Stratejik stokların korunması veya ekonomik şartlar için yeterli olmayan ulusal kaynakların yetersizliği yüzünden gelecekte önemli oranda sorun teşkil edecek enerji ihtiyacına karşı, ulaşılabilir ve istikrarlı dış kaynakları sağlama becerisi”.⁷ Enerji arzının ve ulaşımının güvenliğinin sağlanması için bölgede uzun süreli barış ortamının, ekonomik ve siyasi istikrarın tesis edilmesi temel ihtiyaçtır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için TACIS gibi programlar çerçevesinde Hazar bölgesi ülkelerinde demokrasiyi güçlendirmek ve Pazar ekonomisine geçişte destek olmak için yardımlar yapılmaktadır. Enerji, altyapı, ulaşım ve telekomünikasyon sektörleri öncelikli olarak yardım alanları arasındadırlar.⁸

Pek çok enerji ihraç yolunun bulunması, gerek tüketiciler, gerek üreticiler, gerekse de enerji piyasaları için, teknik veya siyasi bir gerilim yüzünden enerji dağıtımının aksaması riskini ortadan kaldıracak için, daha güvenilir bir ortam yaratacaktır. Enerji arzı güvenliğini sağlamanın en iyi yolu arz çeşitliliğini sağlamaktan geçmektedir, yani ne kadar çok üretici bölge olursa enerji piyasası o derecede istikrara kavuşabilecektir. Bu sebeptendir ki Ortadođu'daki savaşlar ve siyasi gerginlikler, bu bölgeden sağlanan enerjiye olan bağımlılığı azaltma eğilimi doğurmuştur.⁹ Bu durum da Orta Asya ve Hazar devletlerinin enerji arzına olan ilginin artmasına sebep olmaktadır. Hem bölge devletlerinin ürettikleri petrolü veya doğalgazı satma imkânı bulmaları hem de enerji ithal eden ülkelerin farklı merkezlere

⁷ 14 Eylül 1990 tarihli Avrupa Topluluğu Komisyonu tarafından kabul edilen SEC 90 (1248) belgesinden; http://aei.pitt.edu/3687/01/000287_1.pdf.

⁸ Uğurlu, “Çevresel Güvenlik,” 186.

⁹ Gawdat Bahgat, “Energy Security: The Caspian Sea,” *Minerals & Energy* Vol 20 No 2 (2005): 5.

yönelmeleri arz güvenliğini sağlama açısından son derece önemli yer tutmaktadır. Petrol ve doğalgazın boru hatları vasıtasıyla ithal bölgelere taşınması, bölgesel ve uluslar arası güçler, aynı zamanda petrol şirketleri arasında rekabet yaratmaktadır. Bu açıdan hükümetler ve şirketler arasında hangi boru hattının öncelikli olacağı konusunda uzun müzakereler sürdürülmektedir. Müzakerelerde temel taşları elbette ki stratejik önceliklerle finansal çıkarlar oluşturmaktadır. Hükümetlerin stratejik hedefleri yanında, şirketlerin baskılarını da burada hatırlamakta fayda vardır, çünkü enerji nakil hatları şirketler tarafından inşa edilmektedir.

Hazar bölgesinde ilk petrol rafinerileri 1870’li yıllarda Nobel kardeşler, Marcus Samuel ve Rothschild ailesi tarafından kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı’na kadar Orta Doğu petroleri her ne kadar biliniyorduydu da, Rus petrolünün (Azerbaycan petrolü) ucuz olması ve taşıma yollarının daha gelişmiş olması sebebiyle en önemli kaynak yine Bakü’yü. SSCB’nin dağılmasının ardından Hazar bölgesindeki en önemli enerji kaynaklarının Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’da olduğu ortaya çıkınca, Hazar Havzası’nın dünya devletlerinin ilgisini çekmesine sebep olmuştur. Uluslararası Enerji Ajansı’nın verdiği rakamlara göre, Hazar bölgesi uluslar arası alanda enerjinin yeni jeopolitiği olarak tanımlanmaktadır. Hazar bölgesinde enerji politikalarını ve nüfuz mücadelelerini etkileyen bir başka etken ise, Hazar’ın hukuki statüsünün, kıyıdaş devletlerarasında tartışmalı durumda olması ve bu ihtilafın, taraflar arasındaki ilişkilerde baskı unsuru olarak kullanılmasına, hatta silahlanma yarışına sebep olmasıdır.

1.1.2. Hazar’ın Statüsü

Hazar’ın statüsü 1991 yılına kadar SSCB ve İran arasındaki antlaşmalarla düzenlenmekteydi. 1921 Dostluk Antlaşması’yla, İran ve Sovyet gemilerinin Hazar Denizi’nde serbest dolaşmaları kararı alınırken, 1935’te bu hükmeye ilaveten 10 millik balıkçılık bölgesi kurulmuştur. 1940 yılında imzalanan antlaşmayla ise deniz yüzeyinin ve dibinin ortak kullanımı öngörülmekteydi. Sovyetler Birliği döneminde, Hazar’ın Sovyetlere ait olan kısmı, 1970’te Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında paylaştırılmıştır. SSCB’nin dağılmasının ardından Azerbaycan ve Kazakistan, 1970’te

kendilerine verilmiş bölgelerde egemenlik hakları olduğu iddiasıyla ortaya çıkmışlar ve de ayrıca Hazar'a kıyıdaş olan beş devlet arasında Hazar'ın göl mü deniz mi olduğu konusunda ihtilaf çıkmıştır. Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar'ın deniz olduğunu iddia ederlerken, Rusya ve İran, Hazar'da fazla petrol ve doğalgaz kaynakları olmadığı için, göl olduğunu savunmakta ve kaynakların eşit paylaşımından yana tavır almaktadırlar. Türkmenistan ise net bir iddiada bulunmamaktadır. Hazar'ın deniz olduğu iddiasında bulunan Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar Denizi'nin 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne tâbi olması gerektiğini söylerken ve bundan doğan haklardan faydalanmalarını talep etmektedirler. Sözleşmeye göre, her kıyıdaş ülkenin 12 millik bir ulusal karasularının 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerekmektedir. Geri kalan bölgeler ise kıyıdaş ülkeler tarafından eşit bir kullanım için paylaşılmalıdır.

Rusya siyasi ve ekonomik gelişmeleri göz önünde bulundurarak Hazar'ın statüsüyle ilgili birkaç kez görüş değiştirmiş ve sonunda 1998'de Kazakistan ile Hazar'ın kuzey kısmının deniz dibinin paylaşılmasını öngören bir antlaşma imzalamıştır. Benzer nitelikteki bir antlaşmayı 2001 yılında Azerbaycan ile de imzalamıştır. İran ise Rusya'nın bu tavrını eleştirerek eşit paylaşım prensibini kabul ettirmek istemektedir. Bu antlaşmayı protesto etmek amacıyla 23 Temmuz 2001 tarihinde, İran uçakları Azerbaycan hava sahasını ihlal ederek, Hazar Denizi'nde araştırma yaban Azeri gemilerini de taciz etmiştir. Rusya'nın bu tutuma tepki göstermesinin ardından hakkaniyete dayalı bir paylaşım yapılması gerektiği tezini dile getiren İran, yürürlüğe konmak istenen projeleri engellemek amacıyla¹⁰ Hazar'ın statüsüyle ilgili toplanan zirvelerde de çevre koruma ve deniz taşımacılığı ile ilgili konularda uzlaşma sağlanmıştır. Ancak deniz dibi paylaşımı, su tabakasının kullanımı, su ürünlerinin korunması, deniz sınırlarının tespiti, bölgenin güvenliği gibi konular çözüme kavuşturulamamıştır. Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde en önemli konu su dibinden döşenecek enerji nakil hatlarını ilgilendirmektedir. Bu sorunda da İran Hazar'ın dibinin milli sektörlere göre bölünmesine karşı çıkarken, Rusya çevre sorunlarını gerekçe

¹⁰ Fırat Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı," Erişim tarihi 1 Ekim 2004, <http://www.turksam.org/tr/a307.html>.

göstererek, Hazar'ın altından boru hattı döşenmesini engellemek istemektedir. Bu da Azerbaycan ve Kazakistan'ın çıkarlarına ters düşmektedir ki bu durum Rusya'nın yakın çevre politikasının temel taşlarından birini oluşturmaktadır, çünkü Rusya enerji hatları üzerindeki egemenliğini kaybetmek istememektedir.

1.1.3. Hazar'ın Jeopolitiği ve Silahlanma

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni bağımsız olan devletlerle bölgesel güçler arasında, özellikle enerji kaynakları için rekabet bakımından yeni bir konjonktür ortaya çıkmıştır. Bağımsızlıklarını kazanan ülkeler konumlarını sağlamlaştırmaya çalışırken, bölgesel güçler arasında da bir etki mücadelesi başlamıştır.¹¹ Orta Asya ve Hazar ülkeleri, nükleer güce sahip dört ülke tarafından çevrelenmiştir: Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan. Bir diğer komşu olan Türkiye, hem bölge ülkeleriyle tarihi ve kültürel paylaşımları dolayısıyla hem de NATO üyesi vasfıyla rekabette yerini almaktadır. İran da tarihi bağları ve nükleer programı sayesinde bölge ülkeleri üzerinde etkin olmaya çalışmaktadır. ABD ise “terörle savaş” politikası ile Afganistan'a girmiş, Al-Qaida ile mücadele edebilmek için askeri üsler kurmuş ve bu şekilde komşu ülkelerin arasında rekabette yerini almıştır.

Etnik temelli çatışmalar ve bağımsızlık talepleriyle birlikte bölge istikrarsızlık sergilemektedir ki, bu durum ABD ve Avrupa için enerji kaynaklarının naklinin güvenli bir şekilde sağlanması gereksinimi doğurmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde yeterli özenin gösterilmediği enerji yatırımları, yeni dönemde bölge ülkeleri için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Ancak siyasi istikrarsızlık hem bu ülkelerin enerji sektörü sayesinde zenginleşmesini engellemekte, hem de nakil hatları üzerinden uluslar arası bir rekabet ortamı oluşmasına sebep olmaktadır. Hazar bölgesinde etki sahibi olmak isteyen güçler, kimi zaman bölge devletlerinin iç politikalarına da müdahaleden çekinmeyerek, enerji hatları üzerinde

¹¹ Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya* (İstanbul: USAK Yayınları, 2009), 1.

avantaj sağlamak ve yeni bağımsız devletler üzerinde etki kurmak istemektedirler.¹²

Hazar bölgesindeki enerji politikaları sadece üretimle ilgili değil, üretilen petrolün tüketicilere taşınması ile ilgilidir. Limanlara yakın olan üretim alanlarında çok fazla problem çıkmasa da, üretim alanı denize uzak yerlerde, enerji nakli ya doğrudan boru hatlarıyla ya da uygun görülen en yakın limana taşınması yoluyla sağlanmaktadır.¹³ Petrol ve doğalgazda büyük ölçüde dışa bağımlı olan küresel aktörlerin, ekonomilerindeki gelişmeye bağlı olarak gelecekteki enerji ihtiyaçları artacağından, ABD gibi süper, Çin ve Hindistan gibi yükselen güçler, Rusya ve Türkiye gibi bölgesel güçler, özellikle enerjinin taşınması konusunu güvenlik sorunu olarak kabul etmektedirler. Bu nedenle de petrol ve doğalgaz arzının karşılanmasında Orta Doğu, Orta Asya ve Hazar bölgesi, küresel ve bölgesel güç çatışmalarının odağını oluşturmaktadır.¹⁴

Özellikle 90'lı yılların sonlarından itibaren bölgede başlayan enerji mücadelesi ve karşılıklı güvensizlik duygusu, bölge ülkeleri arasında silahlanma yarışını tetiklemiştir. ABD'nin ekonomik olarak bölgeye girmesinden sonra, NATO aracılığıyla askeri açıdan da nüfuzu, Rusya'nın Hazar donanmasını güçlendirmesine sebep olmuştur. Buna karşılık, daha önce Hazar'da donanması bulunmayan Kazakistan ve Türkmenistan da deniz gücü oluşturmuştur. Azerbaycan ise 2002 yılından bu yana ABD ile ortaklaşa deniz tatbikatları düzenlemektedir. Hazar'ın statüsü üzerine daha önce bahsedilen ihtilaf da silahlanmaya sebep olan bir başka nedendir, çünkü paylaşım konusunda ciddi bir çıkar farkı ve uzlaşmazlık söz konusudur.¹⁵

ABD'nin siyasi ve ekonomik varlığını, NATO kanalıyla askeri açıdan da bölgeye yerleşerek güçlendirmesi, Rusya'yı yeni girişimlerde bulunmaya

¹² Kasım, *Soğuk Savaş*, 5-7.

¹³ Doğan Aydal, *Enerji Kan Kokuyor: Biyokimyasal Savaş ve Enerji Kartelleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 47.

¹⁴ H. Naci Bayraç, "Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye," Erişim tarihi 4 Şubat 2010, <http://www.avsam.org/tr/a1909.html>.

¹⁵ Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde."

sevk etmiştir. Dağıstan'da ortak karargâh inşa etmek, Ermenistan'a S-300 füzeleri yerleştirmek gibi girişimlerle, NATO'nun askeri gücünü dengelemeye çalışmaktadır. 2002 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü'ne dönüşen işbirliği de Rusya'nın ABD'yi dengelemek maksadıyla başlattığı bir süreçtir. Ayrıca, yine 2002 yılında BDT içindeki askeri işbirliği revize edilmiş ve Kolektif Güvenlik Örgütü kurulmuştur.

ABD'yi dengelemek için silahlanmasına hız veren Rusya'nın bu hareketlenmesi de bölge devletlerini endişelendirmiş ve onların da silahlanmasına sebep olmuştur. Daha önce Hazar'da donanması olmayan Kazakistan, Rusya'nın Hazar'ın, aidiyeti tartışmalı olan kuzey kısmını abluka altına alması sonucu, bölgede Kazak askeri varlığını arttırmaya başlamış ve Hazar kıyılarını ülkesi için stratejik öncelikli bölge ilan etmiştir. Ayrıca petrol sahalarının güvenliğini tek başına sağlamak amacıyla bir deniz filosu oluşturma çalışmalarına 2003 yılında başlamıştır.

Hazar bölgesi ülkelerinden Türkmenistan'ın ise silahlanmasına sebep olan bir diğer önemli bölge ülkesi olan ve bazı petrol yatakları üzerinde paylaşım sorunu yaşadığı Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın 2001'den itibaren ABD ile yakın ilişkiler içine girmesi ve savaş gemisi satın alması, Türkmenistan'ı Ukrayna'dan silah satın almaya yöneltmiştir. Bunun yanında 2002'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı takiben, Rusya ile de ilişkilerini geliştirmeye başlamış ve Güvenlik Antlaşması ile de bu ilişkileri derinleştirmiştir.¹⁶

Enerji kaynakları bakımından zengin Hazar Havzası'nın istikrarın ve güvenliğinin sağlanmasını hem bölge devletleri hem de küresel güçler için önem taşımaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için Hazar Havzası'na yönelik hangi devlet nasıl bir politika üretmektedir?

¹⁶ Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde."

1.2. Hazar'da Nüfuz Mücadeleleri

Hazar Havzası'nda etkinlik mücadelesine giren bölgesel devletler olduğu gibi küresel devletler de vardır. Bu devletlerin farklı dış politika araçları olsa da, temel amaçları, enerji güvenliğini sağlamak ve ulaşım hatları üzerinde hak sahibi olmaktır.

1.2.1. Bölgesel Aktörler

Türkiye, bölge ülkeleriyle tarihi ve ekonomik bağları olan bir ülkedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkiye ilişkileri aktifleştirmek politikasına yönelmiştir. Türkiye, enerji tüketimi, üretiminin çok üstünde olması dolayısıyla önemli bir enerji ithalatçısı konumundadır. Ayrıca, en önemli petrol ve gaz kaynaklarına sahip Hazar bölgesiyle Avrupa ve diğer ithalatçılar arasında doğal bir köprü görevi üstlenmektedir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'na göre Hazar Havzası'nda Türkiye'nin izlemesi gereken taktikler, bölge devletlerinin Rusya'ya karşı statülerinin kademeli olarak güçlendirilmesi ve Hazar-Karadeniz bağlantısının bu cumhuriyetler üzerinden gerçekleşmesinin temin edilmesi ve İran ile aramızdaki ideolojik gerilimleri son vererek ekonomik işbirliğini sağlamlaştırmak yoluyla Rusya'nın bölge üzerindeki etkisini dengelenmesidir.¹⁷Türkiye'nin konumu ekonomik ve siyasi kalkınma bölümünde detaylı olarak incelenecektir.

Rusya için Orta Asya ve Hazar bölgesi, arka bahçe veya yakın çevre olarak adlandırılan stratejik öneme sahip bir bölgedir. Enerji kaynaklarını bir politika aracı olarak kullanarak, tüm dünyaya karşı, Orta Asya ve Hazar bölgesinde etkisini yeniden kurmak istemektedir. Rusya'nın Hazar bölgesindeki dış politika amaçları şu şekilde özetlenebilir: Rusya'nın güvenliğini ve jeopolitik menfaatlerini teminat altına alabilecek şekilde dost bir tampon bölge sağlamak; Rusya içlerine yayılabilecek veya sınır uyumsuzluklarına yol açabilecek etnik gerginliklerden kaçınmak için bölgede istikrarı temin etmek; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve

¹⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 181.

doğalgaz kaynaklarından azami istifade etmek; yabancı güçlerin bölgeye girişini engellemek ve bölgedeki Amerikan varlığını zayıflatmak.¹⁸

ABD'nin, bölgeye nüfuz etme çabaları Rusya'nın şüpheli yaklaşımlarına sebep olmaktadır. Kendi gücünü korumak için de eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerini güçlendirmek amacıyla işbirliği girişimlerinde bulunmaktadır. Bu girişimlerden en önemlileri Ortak Güvenlik Antlaşması Teşkilatı ve Bağımsız Devletler Topluluğu'dur. Fiilen Rus hegemonyası bölgeye hâlâ hâkimdir: Rus gaz tekeli Gazprom, Türkmenistan'ın neredeyse bütün doğalgazını satın almakta, bazı Rus şirketleri batılı ortaklarıyla birlikte arama ve üretim aşamalarında yer almakta ve böylece Hazar petroleri ve gazı üzerindeki etkinlikleri devam ettirmektedir.

Hazar Havzası, son derece yüksek miktarda doğalgaz ve petrol barındırmaktadır, bu kaynakların uluslararası pazarlara ulaşmasında, dış satım hatlarını kontrolü altında tutan Rusya'nın en büyük engel olduğu söylenebilir. Ulaşım yollarını elinde tutan Rusya için günümüzdeki en önemli Pazar Avrupa'dır ve bunun için de Avrupa'ya kendisinden başka doğalgaz satan bir devletin olmasını engellemeye çalışmaktadır.¹⁹

Rusya, yüksek enerji fiyatları ve zengin kaynakları dolayısıyla ekonomik kalkınmasını sağlarken, bir yandan da dış politikasında siyasi güvenilirliğini arttırmaya çabalamaktadır. Rusya, enerji politikalarını diplomatik ilişkilerinin anahtarı olarak görmektedir. Ancak özellikle son yıllarda Rusya, sergilediği tavırdan dolayı, partnerden çok bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. Rusya ve Almanya arasında Baltık Boru Hattı projesinin imzalanması ise, orta ve doğu Avrupa ülkeleri tarafından Molotov-Ribentrop Paketi'ne benzetilmiş ve Rusya'nın açık tehdidi olarak algılanmıştır.²⁰

¹⁸ Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde."

¹⁹ Uğurlu, "Çevresel Güvenlik," 181.

²⁰ Andrew Monaghan, "Russian's Energy Diplomacy: A Political Idea Lacking a Strategy?" *Southeast European and Black Sea Studies* vol 7 no 2 (June 2007): 276.

Siyasi veya enerji fiyatlandırması konusunda yaşanan ekonomik krizlerin ardından, son dönemde Rusya'nın Ukrayna'ya ve Gürcistan'a doğalgaz akışını durdurması eleştirilere neden olmuştur. Bu şekilde enerji organları üzerinde baskı kurarak, BDT ülkelerinin ekonomileri üzerinde olduğu kadar, iç ve dış siyasetleri üzerinde de hâkim rol oynamak hedefindedir. Genel olarak Rusya'nın dış politikasını incelediğimize, Rusya yanlısı politika yürüten devletlerin fiyat indirimiyle ödüllendirildiği gözlenirken, yani siyasi ilişkilerin fiyatlar üzerinde doğrudan etkili olduğuna tanık olunurken, Rusya'nın enerji arzına ne kadar güvenilebileceği sorgulanmaktadır.²¹

Hem bölgesel bir güç olan, hem de Hazar'a kıyıdaşolan *İran* ise, Orta Asya'dan dünya pazarlarına petrol ve gaz dağıtımında kendisini doğal bir geçiş yolu olarak görmektedir. Ancak bu görüş ABD'nin muhalefetiyle karşılaştığı için sınırlandırılmak zorunda kalmaktadır. Denize açılan limanları sayesinde ürettiği petrol ve doğalgazı uluslar arası piyasalara ulaştırma imkânına sahiptir, ancak Türkmen ve Kazak petrolünün ve doğal gazının da taşıyıcısı olmak istemektedir. Bunu sağlayabilmek için imzalanan antlaşmalara düşük ücretten taşıma yapacağı taahhüdünün de konulabileceğini açıklamıştır. 1997 yılında Türkmenistan'la imzaladığı antlaşması sonrasında, düşük kapasiteli doğalgaz boru hattı inşa edilmiştir ki bu hat hala daha Türkmenistan'ın nakit para karşılığı ihracat yaptığı tek hat durumundadır.²² İran Hazar bölgesi devletleri için limanı ile da cazip bir seçenektir. İran ile Türkmenistan arasında işbirliği ulaşım ve enerji alanlarındadır. Türkmenistan, İran'ın Orta Asya'ya açılması için bir geçiş ülkesiyken, İran da Basra Körfezi'ne ulaşımında geçiş ülkesidir. 1995 ve 2007 yılında imzalanan antlaşmalarla, İran-Türkmenistan-Kazakistan arasında demiryolu inşaatları yapılmıştır.²³

²¹ Monaghan, "Russian's Energy," 282.

²² Aykal, *Enerji Kan*, 51.

²³ Bayram Sinkaya, "İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın Tacikistan ve Türkmenistan Ziyaretleri," Erişim tarihi 14 Ocak 2010, www.turksam.org/tr/a255.html.

1.2.2. Küresel Aktörler

Roosevelt'in petrol karşılığında Suudi Arabistan'a askeri koruma sağlamayı üstlenmesinden sonra enerji güvenliği ABD dış politikasında temel unsurlardan biri haline gelmiştir. 1980'de Carter doktrininin ilanı ile Orta Doğu'da enerji güvenliğine herhangi bir tehdit söz konusu olduğunda Amerikan askeri müdahalesi öngörülmekteydi. Hazar petrol kaynaklarının, Basra Körfezi kaynakları kadar zengin olması, Hazar'ın ABD için bir diğer stratejik bölge, hatta çıkar sahası haline gelmesine sebep olmuştur. Bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, ABD, öncelikle bu ülkelerin, Sovyet mirası olarak kitle imha silahlarına sahip olmalarından dolayı endişe duymuştur. Bu yüzden ilk hedefi, ekonomik ve siyasi baskı uygulayarak, bölgeyi silahlardan arındırmak şeklinde belirlenmiştir. ABD'nin eski Sovyet Cumhuriyetleri ile ilgili öncelikleri, bu ülkelerin uluslar arası sisteme entegre olmaları ve enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde uluslar arası pazarlara taşınmasıdır. Bu amacı gerçekleştirmek içinse, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin, piyasa ekonomisini benimsemelerini ve demokratik bir yapıya sahip olmalarını desteklemektedir.

Azerbaycan ve Kazakistan doğalgaz kaynaklarından faydalanmak için antlaşmalar imzalayan Amerikalı şirketler, bu sayede ABD'nin Orta Doğu'ya olan bağımlılığını azaltmak istemişlerdir. 1994'te Asrın Antlaşması ile beraber, Amerikalı şirketler, Hazar petrollerinin işlenmesi ve pazarlanmasına ilişkin projelerde önemli paylara sahip olmuşlardır. 21 Temmuz 1997'de ise ABD Dışişleri Bakanlığı, Hazar'ı "sorumluluk sahası" olarak gördüklerini ilan etmiştir. Bir diğer deyişle, ABD, Hazar'daki enerji kaynaklarının güvenliğini sağlanmasında sorumluluk aldığını ilan etmekteydi. Enerji nakil hatlarında doğu-batı koridoru projesini destekleyen ABD, yeni bağımsız olan devletler üzerinde İran etkisine karşı Türk modelinin yerleşmesini öngörmekteydi. Kendi açısından "dost" olmayan ülkeler aracılığıyla enerjinin taşınmasına ve enerji akışının durmasına sebep olacak çatışmaların çıkmasına engel olma stratejisi gütmektedir.

Hazar bölgesinde hâkimiyet kurmak isteyen ABD, tek taraflı veya çok taraflı antlaşmalar yoluyla bu amacına ulaşmaya çalışmaktadır. Bu

antlaşmalar arasında, Azerbaycan'la ve Kazakistan'la imzalanan ve Hazar Denizi'nde ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirilmesini öngören ve Hazar Koruma Programı gibi hava, deniz ve kıyıların karşılıklı kontrolünü taahhüt eden askeri antlaşmalar da vardır. Bunun gibi barışı koruma ve kriz yönetimi sağlamak amacıyla yürürlüğe girmiş olan askeri yardım programı Barış İçin Ortaklık da, ABD'nin bölgede etkin rol oynamasını sağlamaktadır. 1997'de Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova arasında imzalanan, 1999'da Özbekistan'ın katılımıyla örgüte dönüşen ve Avrupa ile Asya arasında bir ulaşım koridoru oluşturarak, Hazar petrollerinin güvenliğini sağlamayı hedefleyen GUUAM, ABD tarafından desteklenmiştir. Aynı yıl, bölgede Rusya'nın katılımı olmadan ilk kez uluslar arası nitelikli bir askeri tatbikat düzenlenmiştir. GUUAM aracılığıyla, Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasında etkisini azaltmak ve yeni kurulan devletlerin bağımsızlıklarını güçlendirmeleri amaçlanmıştır.²⁴ 11 Eylül saldırılarından sonra bölgeye askeri açıdan yerleşme imkânı bulan ABD, politik ve ekonomik olarak hiç olmadığı kadar bölgeye etki etmeye başlamıştır. Saldırılarından sonra enerji kaynaklarının taşınmasının yanı sıra, Kafkaslar'da ve Orta Asya'da güvenliğin sağlanması da ABD'nin bir diğer stratejik hedefi olmuştur. Bu politikalar vasıtasıyla bölge devletleri üzerinde güvenliğe dayalı bir baskı unsuru oluşturmakta ve ekonomik çıkarlarını azami seviyeye ulaştırmaktadır. Terörle mücadele kapsamında Afganistan'a düzenlenen müdahalede, Özbek, Kırgız, Tacik ve Kazak havalimanları ABD uçaklarına açılmış, Rusya ile de aynı konuda işbirliği söylemleri gündeme gelmiştir. Günümüzde Kırgızistan'da ABD'nin askeri üs sahibi olması, bölgedeki Amerikan varlığını güçlendiren önemli bir faktördür.

Hazar bölgesinde enerji arzından faydalanmak isteyen ve enerji politikalarına dahil olmak isteyen bir diğer devlet ise Çin'dir. Hızla büyüyen ekonomisiyle, 90'lara kadar, petrolde kendine yeten bir ülkeyken, günümüzde enerji ithali yapan bir ülkeye dönüşmüştür. 1978'den 2004'e kadar enerji tüketimi %245 oranında artarken, enerji üretimi %194 oranında artmıştır. Sanayileşme ve kentleşme hızla artarken ulusal kaynakların yeterli

²⁴ Purtaş, "Hazar Bölgesi'nde."

olamayacağı gözlenmektedir.²⁵ Bu sebeple de Hazar petrollerinden ve doğalgazından faydalanmak için stratejiler geliştirmektedir. Çin, sınır sorunları çözmek amacıyla, 1996 yılında, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kurulmasına öncülük etmiş ve Uygur bölgesinin istikrarlaştırılması ile radikal hareketlerin engellemesini hedeflemiştir. Çin enerji ihtiyacını stratejik güvenlik sorunu olarak algılamaktadır. Rusya gibi Çin de ABD'nin bölgedeki nüfuzunu kırmak istemektedir ve Kazakistan ile Türkmenistan'da enerji kaynaklarına yönelik projelerde etkin çaba göstermektedir. Orta Asya hidrokarbon kaynaklarını enerji ihtiyacı için öncelikli olarak gören Çin, Rusya'nın petrol ve doğalgaz dağıtım yollarını elinde bulundurmasından ve bölge ülkeleri üzerinde baskı kurmasından ekonomik çıkarları zedeleneceği düşüncesiyle, son derece rahatsızdır. Ancak Orta Doğu'daki enerji kaynaklarının üretim ve dağıtımının ABD'nin kontrolünde olması nedeniyle, Orta Asya ülkeleri ve Rusya ile projeler geliştirmeyi tercih etmektedir. Yükselen bir diğer devlet olan Hindistan da Çin gibi giderek artan nüfusu ve enerji ihtiyacını karşılamak için, istikrarsızlaşan Basra Körfezi'ne olan bağımlılığını azaltmak için Hazar bölgesine yönelmiştir.²⁶

Avrupa Birliği'nin enerji politikalarının üç temel belirleyicisi vardır: rekabet gücü, enerji arz güvenliği ve çevrenin korunması. Bu amaçlar için enerji tüketiminde kömürün payını koruyarak, doğalgazın payını arttırmak, nükleer enerji santrallerinin güvenliğini azami ölçüde sağlamak ve yenilebilir enerji kaynaklarının payını arttırmak temel önceliklerdir. AB'nin dış enerji kaynaklarına bağımlılığının artması sonucu, Orta Doğu, Hazar bölgesi ve Rusya ile yakın ilişkiler kurulmaktadır. Enerji güvenliğini sağlamak ve sürdürülebilir kalkınmayı devam ettirmek amacıyla, tek bir Avrasya enerji pazarı oluşturmak istemektedir. Bunun için de çoklu boru hatları politikası izleyerek, enerji ithalatında kaynak çeşitliliği yaratmayı düşünmektedir.²⁷

²⁵ Bayraç, "Küresel Enerji Politikaları."

²⁶ Bayraç, "Küresel Enerji Politikaları."

²⁷ Bayraç, "Küresel Enerji Politikaları."

Enerjinin stratejik önemini 1973 petrol krizinden sonra gündemine alan AB, imzaladığı tüm antlaşmalara enerji işbirliğini de dâhil etmektedir. 1991 yılında Avrupa Enerji Şartı'nı kabul etmiş ve Komisyon 29 Kasım 2000 senesinde enerji tedarikinin güvenliği ile ilgili Yeşil Kitabı yayınlamıştır. Bu kitabın en önemli ayağını çevrenin korunması oluşturmaktadır. 2006 yılında ise kalıcı, rekabet içinde, güvenli enerji stratejisi, AB tarafından onaylanmıştır. Phare, Mercosur, Tacis programlarıyla enerji işbirliklerini teşvik eden AB, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin de enerji politikaları üretmelerini desteklemek için Synergy programını ortaya koymuştur.²⁸

AB ekonomik temelli olan yardım programlarıyla Hazar bölgesinde istikrarın ve enerji güvenliğinin sağlanması için adım atmıştır: TACIS (BDT ülkelerine yönelik teknik yardım programı), TRACECA (Avrupa-Kafkasya-Orta Asya ulaştırma koridoru) ve INOGATE (Avrupa'ya ülkeler arası gaz ve petrol taşınması programı). Diğer yandan da Rusya ile 2005 yılında AB-Rusya Enerji Diyalogu'nu başlatmıştır. Rusya da AB üyeleriyle ikili antlaşmalar imzalayarak Avrupa'daki etkinliğini arttırmayı başarmıştır. Ayrıca Baltık Denizi Boru Hattı (Kuzey Akım) ile Rus doğalgazının Avrupa'ya doğrudan taşınması öngörülmektedir. 13 Temmuz 2009'da imzalanan Nabucco Projesi ile de Gürcistan ve İran çıkışlı Hazar doğalgazının, Türkiye ve Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya taşınması planlanmaktadır. Bu proje Avrupa'nın çoklu boru hatları aracılığıyla enerji arz güvenliğinin sağlanması ve tek bir Avrasya enerji pazarı oluşturma stratejisinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Görüldüğü gibi, Hazar petrol ve doğalgazı, her kıtadan devletin ilgisini çekmektedir. Kimi devlet askeri olarak bölgeye yerleşip kazanç sağlama yoluna gitmekte, kimisi ise kaynak sahibi ülkeler üzerinde siyasal yollardan baskı kurmaya çalışmaktadır. Enerji, gerek kaynak sahipleri gerek ulaşım sağlayan devletler açısından ekonomik ve siyasal getirileri olan bir unsurdur. Ancak enerjinin bütün devletlere aynı şekilde kalkınma sağladığını söyleyebilir miyiz?

²⁸ Louis Dubouis ve Claude Blaumann, *Droit Immatériel de l'Union Européenne* (Paris: Montchrestien, 2006), 329-331.

2. ENERJİNİN SİYASAL VE EKONOMİK KALKINMAYA ETKİSİ

Enerji kaynaklarına sahip olan ülkenin siyasal ve ekonomik kalkınmışlık durumuna göre, enerjiden sağlanan getirinin değeri değişmektedir. Enerji kaynakları bir ülkenin uluslar arası arenada söz sahibi olmasını, olaylara yön vermesini sağlayabilmektedir. Ancak Hazar bölgesinde, bağımsızlığını 1991 yılında kazanmış, demokrasi ve pazar ekonomisine geçmeleri batılı güçler tarafından desteklenen, bir yandan da Rusya'nın etkisinden kurtulmaya çalışan devletler için durum biraz daha farklıdır. Bu ülkeler kimi zaman ekonomik açıdan sömürülmekle karşı karşıya kalırken, kimi zaman siyasal olarak istikrarsızlıklarla baş etmek zorunda kalmaktadırlar. Hazar kaynaklarının uluslar arası pazarlara taşınmasının hem Türkiye açısından hem de bölge ülkeleri açısından etkilerini inceledikten sonra, bölgenin en zengin kaynaklarına sahip Azerbaycan'ın bu zenginliğini ne şekilde kullandığını göreceğiz.

2.1. Geçiş Bölgesi olarak Türkiye

Türkiye, nüfusu, coğrafi konumu ve iç kaynaklarıyla, stratejik öneme sahip bir ülkedir. Gerilimin her an tırmanışa geçebildiği, Kafkasya, Orta Doğu ve Balkanlar bölgesinin tam ortasında bulunan, bölgesinde çeşitli işbirliği örgütlenmelerine ön ayak olmuş güçlü bir ülke durumundadır. Adı geçen bölgelerle, tarihi ve kültürel bağları dolayısıyla da sadece doğu batı ekseninde değil, tüm bölgeler arasında bir köprü ve aracı rolü de üstlenmektedir.

Soğuk Savaş'ın ardından değişen konjonktür ve çeşitliliği artan tehditler, yeni bir dünya düzeni oluşmasına sebep olmuştur. Bu yeni dünya düzeninde de, dış politikayı etkileyen en önemli unsurlardan biri enerjidir. Özellikle gelişmiş ülkelerin artan enerji ihtiyacı ve sınırlı kaynaklar, gözlerini petrol ve doğalgaz açısından zengin alanlara çevirmelerine sebep olmaktadır. Orta doğu, Kafkaslar-Hazar ve Rusya'nın enerji tedariki açısından önemleri göz önünde tutulduğunda, belki de en merkezi konumdaki ülke Türkiye olmaktadır. Türkiye, Avrupa ve bu bölgeler arasında siyasi ilişkiler bağlamında da köprü görevi üstlenmiştir.

Hazar Havzası, Türkiye-Amerika ilişkileri için bir işbirliği sahası olurken, genel niteliği “ekonomik işbirliği ve siyasi rekabet” olan Türkiye-Rusya ilişkilerinde, özellikle enerji nakil hatları konusunda, rekabetin en yoğun yaşandığı bölge olmuştur. Türkiye bölge ülkeleriyle askeri işbirliğini geliştirmeye çalışırken, Kafkasya İstikrar Paketi gibi girişimlere de öncülük etmektedir. NATO kapsamındaki Barış İçin Ortaklık projesi, Türkiye'nin NATO üyesi olması sıfatıyla, bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesinde ve etkin bir aktör olmasında önemli bir vasıtaadır. Ancak, Türkiye'nin Hazar bölgesi ile ilgili geliştirdiği politikaları yürürlüğe sokması ve bölgede etkinliği arttırmasının önünde bir takım engeller bulunmaktadır: engellerden biri, Rusya'nın bölge üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesine rağmen, etkisinin sürmesini sağlayan elemanlara sahip olmasıdır. Nüfus ve ekonomik açıdan daha gelişmiş olması, bölge devletlerinin yöneticileriyle geçmişe dayanan ilişkiler, doğalgaz ve petrol ulaşım hatlarındaki egemenlik, bölgesel etnik sorunları kontrol etme gücü (Güney Osetya, Dağlık Karabağ, Abhazya), yeni bağımsız devletlerdeki Rus azınlıklar, Rusya'nın Türkiye'ye karşı avantajlı konumunu destekleyen temel sebeplerdir.²⁹

Son yıllarda, Türkiye ve Rusya arasında siyasi, askeri, teknik ve kültürel konularda işbirliği geliştirilmiştir. Ancak ekonomik ilişkiler yanında, siyasi ilişkiler aynı ivmeyle gelişmemektedir. Bunun sebebi, Rusya'nın “yakın çevre” olarak kabul ettiği bölgenin Türkiye içinde yakın çevre olduğunu reddetmesidir. Bunun yanında, Rusya'nın PKK'yı terör örgütü olarak kabul etmemesi, Rusya açısından ise Türkiye'nin Çeçenler'e destek verdiği iddiası ilişkilerin sorunlu boyutunu oluşturmaktadır. 2008 Ağustos'unda yaşanan Gürcistan Savaşı, Rusya'nın üstünlüğüyle sonuçlanmış olsa da, Türk Boğazları'nda NATO gemilerinin Karadeniz'e girmeleri, Türkiye'nin konumunun önemini bir kez daha kanıtlamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme yönünde attığı adımlar, Rusya tarafından olumlu değerlendirilmekte ve Karadeniz'de istikrarın sağlanması amacıyla KEİ bünyesinde başlatılan BLACKSEAFOR önemli bir girişim olarak görülmektedir.

²⁹ Adam Balcer, “The Future of Turkish-Russian Relations: A Strategic Perspective,” *Turkish Policy Quarterly* (Spring 2009): 79-80.

Türkiye'nin daha etkin olmasının önündeki bir diğer etken ise, Sovyetler Birliği döneminde Kafkaslar ve Orta Asya ile Türkiye arasındaki bağlar tamamen kopmuş olduğu için, adı geçen bölgeler üzerinde sınırlı bilgiye sahipti. Gelişme yolundaki ülkelerle ticari, sosyal, siyasi, ekonomik, teknik, kültürel işbirliğini geliştirmek ve projeler hazırlamak amacıyla 1992'de Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak Türk İşbirliği Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) kurulmuştur. 1993 yılında Türksoy adı verilen proje başlatılarak, Türk kültürünün korunması, sonraki nesillere aktarılması ve kültürel dayanışmanın sağlanmasına çalışılmaktadır. Türkiye'nin etkinliğini arttırmasının önündeki bir başka engel ise, Rusya ve İran ile rekabet etmek zorunda kalmasıdır. Rusya'nın bölgeyi tanıması ve askeri varlığı sayesinde çok daha avantajlı bir konumda olduğu bilinmektedir. Ayrıca Rusya, Türkiye sayesinde bölge devletlerinin Batı'yla yakınlaşmasını istememektedir. İran ise Türkiye'nin ABD'nin bölgeye nüfuz etmesi için bir araç olduğunu düşünmektedir.³⁰

Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu enerji arzı güvenliğine katkı sağlayacak pek çok boru hattı inşa edilmiş ve yeni projeler üretilmiştir. Türkiye, geniş Hazar Havzası hidrokarbon kaynaklarının doğrudan Batı pazarlarına ulaştırılmasını öngören ve *21. Yüzyılın İpek Yolu* olarak sunulan *Doğu-Batı Enerji Koridorunun* gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur. Kafkasya ve Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan boru hattı projeleri, bölgenin Batı ile entegrasyonu açısından yararlı olacaktır. Güvenli ve ticari açıdan kârlı boru hatları, bölgeye istikrar ve refahın getirilmesine katkı sağlayacaktır.³¹ Hatlardan en önemlisi Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattıdır ve 4 Haziran 2006 tarihinde petrol taşımaya başlamıştır. 16 Haziran 2006'da da Kazakistan resmen BTC projesine dahil olmuş ve 2008'den itibaren hatta petrol pompalamaya başlamıştır. Yeni enerji ulaşımında ise Türkiye boğazlardan taşımayı sınırlandırmak amacıyla by-pass projeleri

³⁰ Kasım, *Soğuk Savaş*, 93-94.

³¹ TC Dışişleri Bakanlığı, Erişim tarihi 6 Mart 2010,

[http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkiye'nin%20Enerji%20Stratejisi%20\(Ocak%202009\).pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkiye'nin%20Enerji%20Stratejisi%20(Ocak%202009).pdf).

geliştirmektedir. Bu amaçla Trans-Anadolu By-Pass Petrol Boru Hattı için çalışmalar 24 Nisan 2007'de başlatılmıştır.

Doğu-batı enerji koridorunun bir diğer önemli ayağı olan Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı 3 Temmuz 2007'de faaliyete geçmiştir. Bu hat aynı zamanda Kazakistan'dan ve Türkmenistan'dan doğalgaz akışını sağlayacak olan Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin de ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. Avrupa'ya çoklu boru hatlarıyla petrol ve doğal gazın taşınması için Türkiye'nin stratejik önemi arttıran bir diğer proje, Türkiye-Yunanistan-İtalya arasında boru hatları şebekelerinin enterkoneksiyonunun sağlanmasını amaçlayan Türkiye-Yunanistan-İtalya Doğal Gaz Ulaştırma Koridorunun Geliştirilmesine İlişkin Hükümetler arası Anlaşma'nın 26 Temmuz 2007'de imzalanmış olmasıdır. Türkiye'nin anılan projeler aracılığıyla Norveç, Rusya ve Cezayir'den sonra Avrupa'nın doğal gaz tedarikinde dördüncü ana arter olma hedefi, Türkiye-AB ilişkilerinde yeni bir işbirliği alanı açacak ve Avrupa'nın Asya ile bağlantılarını daha da güçlendirecektir.

Son dönemde Türkiye, enerji konusunda yeni bir projeye imza atmıştır. 13 Temmuz 2009'da hükümetler arası anlaşma şeklinde imzalanan Nabucco Projesi, Gürcistan veya İran çıkışlı olarak Hazar doğalgazını Türkiye ve Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya taşımayı hedefleyen ve meydana geliş nedeni Rus doğalgazına olan bağımlılığı azaltmak olarak belirlenen bir projedir. En uzun geçiş hattı Türkiye üzerinden yapılacağı için Türkiye'nin enerji kaynaklarına ulaşımındaki önemi bir kez daha görülmektedir. Ancak, Nabucco hattının bağlanması planlandığı Trans-Hazar Hattı henüz inşa edilmemiştir. Rusya ile imzalanan Mavi Akım projesi ise, 12 protokol ve özel şirketler arasında imzalanan anlaşmalarla ortaya çıkmıştır. Amaç, Samsun-Ceyhan hattı ile İsrail, Lübnan, Suriye ve hatta KKTC'ye petrol aktarımıdır. Sonuç olarak Rusya, enerji hegemonyasını sürdürmeye devam etmektedir. Türkiye açısından asıl önemli olansa 2011 yılında yenilecek olan doğalgaz anlaşmasında, satın alınacak miktarda azaltmaya gidilmesi veya üçüncü taraflara dolaylı satışa izin verilmesi suretiyle, metreküp bazında uzlaşmaya varılmasıdır.

Türkiye, Rusya'nın Kafkaslar'daki ve Orta Asya'daki etki sahası politikasından ve devletlerin iç işlerine müdahale etmesinden rahatsızdır. Ancak Rusya'ya doğalgaz konusundaki bağımlılık ve aradaki antlaşmalar, Türkiye'nin Rusya karşısı bir politika izlemesini engellemektedir. Aslında Türkiye tam da Avrupa ile Rusya arasındaki enerji rekabetinin ortasında yer almaktadır. Avrupa açısından Türkiye'nin Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarına ulaşmalarında neredeyse tek yol olması, Türkiye'nin siyasal gücünü arttırmaktadır. Buna karşılık, Hazar bölgesi devletleri için de Türkiye'nin batıyla ilişkileri kendilerinin de Rus baskısından kurtulmaları ve batı pazarlarına açılmaları açısından oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Peki, bölgenin en zengin kaynaklarına sahip olan Azerbaycan, nüfuz mücadelelerinden nasıl etkilenmektedir?

Tablo 1: Nabucco Projesinin Boru Hattı Uzunlukları³²

Ana Nabucco Hattı	Türkiye	: 1.558 km
	Bulgaristan	: 392 km
	Romanya	: 457 km
	Macaristan	: 388 km
	Avusturya	: 46 km
Besleme Hatları	Gürcistan sınırı-Horasan	: 226 km
	İran sınırı - Horasan	: 214 km
Türkiye Toplam		: 1.998 km

³²<http://www.botas.gov.tr/index.asp>.

Harita 1: Türkiye'de inşa altında veya tamamlanmış boru hatları³³

2.2. Azerbaycan: Enerji güç mü?

Hazar bölgesi, etnik kökenli çatışmaların ve büyük güçlerin bölgeye nüfuz etme çabalarından kaynaklanan istikrarsızlıkların yaşandığı bir bölgedir. Bu bölgenin en önemli ülkelerinden olan Azerbaycan, dünyada petrol endüstrisini kuran ilk ülkeler arasındadır.³⁴ Soğuk Savaş sonrası bağımsız olan Hazar bölgesi devletleri arasında doğal kaynaklar bakımından en zengin olan ve nüfusu en fazla olan ülkedir. Azerbaycan'ın iç ve dış politikasında öncelikleri, Dağlık Karabağ sorunu ve enerji kaynaklarının en verimli şekilde uluslar arası piyasalara ulaştırılmasıdır.³⁵ Enerjinin taşınması

³³ TC Dışişleri Bakanlığı, 6 Mart 2010, [http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkiye'nin%20Enerji%20Stratejisi%20\(Ocak%202009\).pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkiye'nin%20Enerji%20Stratejisi%20(Ocak%202009).pdf).

³⁴ Uğurlu, Uğurlu, “Çevresel Güvenlik,” 185.

³⁵ Kasım, *Soğuk Savaş*, 18.

konusunda hem devletler hem de şirketler bazında bir rekabet yaşanmaktadır.

Türkiye'nin Azerbaycan ile etnik, kültürel ve dilsel yakınlığı mevcuttur. Azerbaycan, Türkiye açısından Orta Asya'ya açılmada bir köprü olarak görmektedir ve enerji kaynakları bakımından ülkenin istikrar içinde olması taraftarıdır. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiğinde, ilk tanıyan devletlerden biri Türkiye'dir. Ermenistan'ın, Azerbaycan topraklarını işgaliyle ortaya çıkan Yukarı Karabağ sorunu, Güney Kafkasya'da siyasi istikrarın, ekonomik gelişmenin ve bölgesel işbirliğinin önündeki en önemli engeldir. Yukarı Karabağ ihtilafı Azerbaycan'da bir milyonu aşkın insanın yerlerinden edilmesine ve Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgaline yol açmıştır. Türkiye, Yukarı Karabağ sorununda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunmakta, kalıcı ve adil bir çözüm bulunması için, AGİT bünyesinde kurulan MİNSK grubu içinde de görüşmelere katılmaktadır.³⁶

Rusya için de Azerbaycan, benzer sebeplerden dolayı bölgedeki öncelikli ülkedir. Daha önce de değinildiği gibi Rusya, Azerbaycan petrollerinin kendi topraklarından geçirilerek uluslar arası pazarlara ulaştırılmasını istemekteydi. BTC hattı Rusya'nın dışarıda bırakılması sonucu doğurmuştur ancak rekabet ortamından faydalanan Rusya, Azerbaycan'ın topraklarının işgal edilmesine destek vermiştir. Karabağ sorununu, hem Azerbaycan hem de Ermenistan üzerinde etki kurmak için bir araç olarak kullanan Rusya, iç işlerine karışmasına rağmen, Azerbaycan'da askeri üs kurmak için izin almayı başaramamıştır. Karabağ sorununun çözümsüz kalması Rusya'nın hem Ermenistan'a askeri güvence vererek nüfuzunu devam ettirmesine hem de Azerbaycan'a baskı yapmasına yardım etmektedir.

Rusya, Azerbaycan'ın Hazar petrollerine ilişkin konsorsiyum anlaşmasını engellemeye çalışmış, antlaşmanın imzalanmasından sonra da petrol şirketlerinin çalışmalarını yavaşlatmak için Hazar'ın hukuki statüsü sorununu sürekli gündemde tutmuştur. Rusya'nın bu girişimlerinin amacı

³⁶<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (TC Dışişleri Bakanlığı).

elbette ki enerji pazarındaki yerini yeni satıcılara bırakmak istememesi ve Hazar'ın Rus tekelinden çıkıp uluslar arası güçlerin bölgeye yerleşmelerinden endişe duymasıdır. Rusya'nın önem verdiği bir diğer konu da Bakü-Novorossisk hattının güvenliğinin sağlanması ve bu sayede de boru hattı projelerinde üstün konumda kalmayı başarmaktır. Bir yandan bölgedeki askeri varlığını güçlendirmekte, diğer yandan da büyük enerji şirketleri vasıtasıyla ekonomik bir güç haline gelmeyi temel amaç olarak belirlemiştir.

İran açısından Azerbaycan hem enerji hem de kendi güvenliği açısından önem taşıyan bir ülkedir. Azerbaycan petrolünün taşınması için kurulan konsorsiyuma dâhil edilmiş olan İran, ABD'nin karşı çıkması üzerine konsorsiyumdan çıkarılmıştır. Bu da elbette İran'ın enerji konusunda işbirliği için Rusya'ya yönelmesine sebep olmuştur. Enerjinin yanında askeri alanda da ABD'nin varlığını Rusya ile işbirliği yaparak dengelemeye çalışmaktadır. Ayrıca İran Azerbaycan'ın iç işlerine karışarak ve devrim ihracı aracılığıyla etki kurmak istemektedir.

Dağlık Karabağ sorunu ABD için de çözülmesi gereken bir sorundur, çünkü Hazar petrollerinin nakli konusunda güvensizlik teşkil etmektedir. Çatışmalar sürerken, ABD koridor önerisini desteklemiştir, ancak günümüze kadar süren barış sağlama görüşmelerinden bir sonuç alınmasını, tüm girişimlerine rağmen, sağlayamamıştır. ABD Azerbaycan petrolünün Ermenistan üzerinden taşınması projesinin iki ülke arasında barışı sağlayabileceğini düşünmüşse de, Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal eden Ermenistan ile bir işbirliği içine girmek istememiş ve petrolünü Gürcistan ve Türkiye üzerinden uluslar arası pazarlara ulaştırmayı tercih etmiştir. Petrolün Türkiye üzerinden taşınması projesi de ABD tarafından olumlu karşılanmış ve desteklenmiştir.³⁷

ABD, Azerbaycan'ın batı çizgisinde tutulması için mücadele vermektedir, çünkü ancak bu şekilde enerji güvenliğinin sağlanabileceğini düşünmektedir. Batı yanlısı bir Azerbaycan'ın ABD'nin Kafkas ve Hazar bölgesinde yürüteceği politikalar için son derece önemli bir ülke olduğu

³⁷ Kasım, *Soğuk Savaş*, 169-170.

gözlemlenmektedir. Bu görüş 11 Eylül saldırılarından sonra Azerbaycan, ABD'ye terörle mücadelesinde tam destek vermiş, Afganistan'a müdahalesi sırasında hava sahasını açmasında kendini kanıtlamıştır.

Azerbaycan, adı geçen tüm ülkeler için hem bir enerji kaynağı hem de Orta Asya'ya açılma bakımından önemli bir ülkedir. Bu yüzden bölgesel ve küresel ülkelerin yakın takibi ve etkisi altındadır. Siyasi, ekonomik ve askeri yollardan üzerinde baskı kurulmaya çalışılan Azerbaycan, pek çok kereler, hür iradesini kullanarak dış politikasında bağımsız kararlar almayı başarmıştır. Ancak Karabağ sorunun çözümsüzlüğü, Rusya'nın baskı politikaları ve İran'la yaşadığı Hazar Denizi ihtilafları, Azerbaycan'ın siyasal istikrar ve ekonomik kalkınmayı tam anlamıyla gerçekleştirmesinin önündeki engellerdir.

Ağustos 2008 savaşı Rusya'nın üstünlüğü ve Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarının tanınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu sonuç, Gürcistan'ın batıya olan güvenini sarsarken, Türkiye'nin, sınırlı imkânlarıyla yeterli desteği sağlayamamasından dolayı da bölgedeki imajı zarar görmüştür. Şubat 2010'da Rusya'nın Abhazya'da askeri üs kurmasına ilişkin imzalanan antlaşmayla Rusya'nın Karadeniz'deki varlığı desteklenmekte ve Rusya bölgede etkin bir aktör olmak için önemli bir aşama kaydetmektedir.³⁸ Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesi yönündeki açılım kapsamında, 10 Ekim 2009'da Zürih'te imzalanan protokol sonucu ise, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde bir takım sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan-Türkiye sınırının açılmasının öngörülmesi, Azerbaycan'da tedirginliğe sebep olmuştur. Azeri milletvekillerinin Türkiye'ye gelerek açılımı engelleme çabaları, ucuz doğalgaz ithalatını öngören antlaşmanın iptalini gündeme getirmesi ilişkileri gerginleştiren adımlar olmuştur. "bir millet iki devlet" söylemi yara almış ve Azerbaycan, Rusya ile geliştirdiği yeni enerji işbirliği projelerinde Türkiye'yi dışlar bir tutum sergilemiştir.³⁹

³⁸ <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=115576>.

³⁹ Elif Kutsal, *Bilge Söyleşi-1: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri* Dr. Atilla Sandıklı ile Söyleşi (2009).

Diğer yandan da Türkiye ile ilişkilerde yaşanan gerginliğin son bulması gerektiği Azeri milletvekilleri tarafından savunulmaktadır. Mart 2010'da Azerbaycan'ın Suriye'ye Türkiye'deki boru hatları üzerinden doğalgaz satmayı kabul etmesi ve Nabucco projesi, iki ülke arasındaki enerji ilişkilerini devam ettirecektir.

SONUÇ

Enerji, devletlerarasındaki ilişkilerde en önemli belirleyicilerden biri olmuştur. Üretici ve tüketici devletler, farklı amaçlarla da olsa, gündemlerine enerji politikalarını almaktadırlar. Üretici devletler, kendi kaynakları üzerinde karar haklarının olmasını ve farklı tüketicilere petrol veya doğalgaz satarak, ihracat gelirlerini belli bir seviyede tutmak hedefindedirler. Tüketici devletler ise, kaynağın devamlılığının, ulaşımının güvenliğinin ve fiyatların istikrarının sağlanması için politikalar üretmektedirler.

Bu politikalar aslında bir kısır döngüye sebep olmaktadır: enerji kaynakları açısından zengin olan bölgelere nüfuz etmek isteyen devletlerin rekabetleri, enerji sahibi ülkelerde istikrarsızlıklara sebep olmaktadır. İstikrarsızlıklar ve bahsi geçen nüfuz mücadeleleri yüzünden, devletler silahlanma yarışına girmektedirler. Bu yarış hem devletler arasında güvensizliği doğurmakta hem de hâkimiyet peşindeki devletlerin güvenlik sağlama maksadıyla, enerji bölgelerine müdahale etmelerine sebep olmaktadır. Bu durumda, küresel güçlerle rekabeti devam ettiremeyecek durumdaki enerji zengini ülkeler, ikili veya çok taraflı ilişkiler geliştirerek, siyasal ve ekonomik açıdan kalkınmalarını sağlamaya çabalamaktadırlar.

Enerji kaynaklarına sahip olmak için eskiden beri süregelen çatışmalar ve istikrarsızlıklar, enerji kaynaklarının güvenliğinin önemini açığa çıkarmaktadır. Egemenlik mücadelesindeki devletlerarasında ihtilaflar ve kısa süren çatışmalar yaşansa da, gerek enerji ithalatçıları, gerekse

http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=397: bilge-soylesi-1-turkiye-azerbaycan-iliskileri&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148.

ihracatçıları, kaynakların güvenliğine ve ulaşımına zarar verecek süreçlerin yaşanmasını istememektedirler. Diğer yandan da petrol ve doğalgazdan elde edilen gelirlerin silahlanmaya yatırılıyor olması, çatışma riskini de her zaman taşımaktadır.

KAYNAKÇA

14 Eylül 1990 tarihli Avrupa Topluluğu Komisyonu tarafından kabul edilen SEC 90 (1248) belgesinden; http://aei.pitt.edu/3687/01/000287_1.pdf.

Aydal, Doğan. *Enerji Kan Kokuyor: Biyokimyasal Savaş ve Enerji Kartelleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Bahgat, Gawdat. "Energy Security: The Caspian Sea." *Minerals & Energy* Vol 20 No 2 (2005): 3-15.

Balcer, Adam. "The Future of Turkish-Russian Relations: A Strategic Perspective." *Turkish Policy Quarterly* (Spring 2009): 77-89.

Bayraç, H. Naci. "Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye." Erişim tarihi 4 Şubat 2010. <http://www.avsam.org/tr/a1909.html>.

BOTAŞ. <http://www.botas.gov.tr/index.asp>.

Bölgesel Politikalar. Editör Hasret Çomak. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2009.

Cumhuriyet Gazetesi.

Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.

Dubouis, Louis ve Claude Blaumann. *Droit Immatériel de l'Union Européenne*. Paris: Montchrestein, 2006.

Kasım, Kamer. *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*. Ankara: USAK Yayınları, 2009.

Klare, Michael T. "Géostratégie de l'Energie." *The Nation*, 7 Mayıs 2008.

Monaghan, Andrew. “Russian’s Energy Diplomacy: A Political Idea Lacking a Strategy?” *Southeast European and Black Sea Studies* vol 7 no 2 (June 2007): 275-288.

Purtaş, Fırat. “Hazar Bölgesi’nde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı.” Erişim tarihi 1 Ekim 2004. <http://www.turksam.org/tr/a307.html>.

Sinkaya Bayram. “İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’ın Tacikistan ve Türkmenistan Ziyaretleri.” Erişim tarihi 14 Ocak 2010. www.turksam.org/tr/a255.html.

TC Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi. <http://www.mfa.gov.tr>.

Tuncer, Hüner. *Diplomasinin Evrimi: Gizli Diplomasiden Küresel Diplomasiye*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Yüce, Çağrı Kürşat. “SSCB Sonrası Hazar Bölgesinde Enerji Mücadelesi ve Türkiye, Enerji Stratejileri.” 30 Mart 2005. <http://www.turksam.org/tr/a307.html>.